

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.66

VICTORIA O. VENHERSKA¹, JULIA I. MAHAS-DEMYDAS²

^{1,2}Zhytomyr Ivan Franko State University (Zhytomyr, Ukraine)

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6113-8527>

THE FIRST WORLD WAR, WOMEN, AND EVERYDAY LIFE IN UKRAINE'S FRONT-LINE CITIES

Abstract. *The aim of the article is to analyze the life of Ukraine's frontline cities during the First World War. The authors also focus on examining the relationship between the authorities and society, specific aspects of women's wartime experiences, and the growing public role of women. Additionally, the article explores new phenomena in the everyday life of the wartime period, particularly in the spheres of public life, culture, politics, sanitary and epidemiological conditions, and the provision of medical care to wounded soldiers and officers. The novelty of the study lies in its attempt to combine urban history under wartime conditions with elements of women's history against the backdrop of war. The research reflects a broader trend toward the "anthropologization" and "everydayization" of history, as an effort to recognize women as historical agents.*

Conclusions. *The city and its inhabitants during the First World War experienced periods of initial "adaptation" and subsequent "accustoming" throughout the following years of the war. They were compelled to respond to emerging challenges, which manifested in the emergence of new institutions and practices (charitable and civic organizations, the intensification of trade unions, the figure of the "public intellectual"), the adaptation of production, and the reorientation of institutional activities (manufacturing equipment for the front and combating infectious diseases; transforming educational establishments into hospitals). At the same time, pre-war practices characteristic of urban life beyond wartime continued to persist. The First World War had a significant impact on women, some of whom were forced to assume new roles, acquire new experiences, and adopt new practices, which gradually contributed to changes in women's position within society*

Keywords: *First World War, front-line city, professional movement, professional movement, nursing sisters, women, women's history, cultural life.*

Citation. Venherska, V.O., Mahas-Demydas, J.I. (2025). The First World War, women, and everyday life in Ukraine's front-line cities. *Sumy Historical and Archival Journal*. XLV, 66-79. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.66

© 2025 by the author(s)

This article published by Sumy Historical and Archival Journal distributed under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) license

ВЕНГЕРСЬКА В.О.¹, МАГАСЬ-ДЕМИДАС Ю.І.²

^{1,2}Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир, Україна)

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6113-8527>

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА, ЖІНКИ ТА ПОВСЯКДЕННЯ ПРИФРОНТОВИХ МІСТ УКРАЇНИ

Анотація. Метою статті є аналіз життя прифронтових міст України у часи Першої світової війни. Автори зосереджуються також на вивченні взаємовідносин влади і суспільства, окремих сюжетів жіночих досвідів війни та посиленні суспільної ролі жінки. Додатково аналізуються нові явища повсякденного життя воєнного періоду, зокрема у сфері громадського життя, культури, політики, санітарно-епідеміологічного стану та надання медичної допомоги пораненим солдатам та офіцерам. Новизна роботи полягає у спробі поєднати історію міста в умовах війни та елементів жіночої історії на тлі війни. Дослідження відображає загальну тенденцію до “антропологізації” та “оповсякденювання” історії, як прагнення зробити жінку історичним дієвцем. Висновки. Місто та його мешканці в умовах Першої світової проходили періоди “адаптації” початкового періоду та “звикання” протягом наступних років війни. Вони змушені були реагувати на виклики, що проявлялось у появі нових інституцій та явищ (благодійні, громадські організації, активізація профспілок; постать “публічного інтелектуала”), адаптації виробництва та перепрофілювання діяльності закладів (обладнання для фронту та боротьби із інфекційними хворобами; перетворення навчальних закладів на шпиталі). Але при цьому, зберігались довоєнні практики, властиві для життя міста поза війною. Перша світова мала помітний вплив на жінок, частина з яких змушена була “примірювати” на себе нові ролі, здобувати новий досвід та засвоювати нові практики, що поступово призводило до зміни становища жінок у суспільстві.

Ключові слова: Перша світова війна, прифронтове місто, професійний рух, сестри-жалібниці, жінки, жіноча історія, культурне життя.

Цитування. Венгерська В.О., Магась-Демидас Ю.І. (2025). Перша світова війна, жінки та повсякдення прифронтових міст України. Сумський історико-архівний журнал. XLV, 66-79. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2025.i45.p.66

Перша світова започаткувала епоху світових воєн ХХ ст., які кардинально змінили геополітичну конфігурацію світу та, перш за все, Європи. Однією із ключових її ознак стала масовість як у сенсі залучення країн, армій, так і кількості жертв у різних іпостасях: від поранених, хворих офіцерів та солдат, до переселенців, вигнанців та інших категорій людей, яких вона торкнулась. Значно активніше, у порівнянні з війнами попереднього століття, у війні були задіяні і жінки, хоча й переважно в ролі медичного персоналу.

Метою дослідження є аналіз життя прифронтових міст у часи Першої світової війни, зокрема взаємовідносин влади і суспільства, окремих сюжетів жіночих досвідів війни та посилення суспільної ролі жінки, інших нових явищ повсякденного життя воєнного періоду у сфері культури, політики, санітарно-епідеміологічного стану.

Тематика Першої світової війни у радянський період окреслювалась як “імперіалістична”, що суперечило суті більшовицької держави, тому перебувала поза увагою дослідників. Цей статус посилювався пріоритетністю вивчення більшовицької революції та громадянської війни. В умовах незалежної України успадкована від

“попередників” традиція наголошення на “актуальності” тривалий час підводила під цю категорію інші теми. Лише сторіччя початку/завершення війни певною мірою змінило ситуацію. Сучасна російсько-українська війна стала ще одним фактором, який посилює інтерес дослідників війнами минулих століть. Разом з іншими змінами відбувається й трансформація об’єктів досліджень. Фокус уваги науковців все частіше концентрується на проблемах повсякдення в умовах війни, сюжетах жіночої історії, епідемій, хвороб та інших аспектах, які тривалий час залишались на маргінесі досліджень.

Історіографія загальної проблематики Першої світової війни є значною. Починаючи з праць, присвячених аналізу як загального економічного, міжнародного, суспільного й культурного тла розвитку імперій та причин війни, так і ролі кожної зі сторін конфлікту в загостренні ситуації та неспроможності подолати розбіжності дипломатичним шляхом (Clark, 2012); до робіт, автори яких наголошують на важливості здійснення “антропологічного повороту”, перенесення дослідницької уваги до світу “людської суб’єктності”, військового повсякдення та ментальностей (Keiger, 2013).

До сторіччя від початку та завершення війни проходили міжнародні наукові конференції, вийшла друком помітна кількість оглядових та аналітичних матеріалів (Добржанський, 2024; Добржанський, Христан, 2025; Кудряченко та ін., 2015; Ресент, 2015; Смолій та ін., 2015), реферативних оглядів, у яких представлено детальний аналіз наукових досягнень у цій сфері. В Україні в останні роки з’явилися окремі публікації, дисертаційні дослідження, присвячені не лише загальнополітичним аспектам світового протистояння, а й проблемам з історії повсякдення (Бетлій, 2016; Герасимов, 2018; Джумига, 2015), а також жінкам у світлі повсякденних практик (Байдак, 2018; Торгалю, Гарбузова, 2013), що відображає тенденцію до “антропологізації” та “оповсякденювання” історії вказаного періоду. Важливим джерелом для написання статті стали спогади учасників/учасниць війни (Суровцова, 1996), публікації у періодичних виданнях та справи Державного архіву Житомирської області.

Суспільство і влада. Перша світова війна призвела до появи цілком нових явищ та практик, вплинула на зміни умов життя та співіснування нових і “старих” сусідів. Волинь, як регіон, що від початку війни отримав статус прифронтового, відчувала на собі всі проблеми та складнощі цього періоду. Офіційно, з 1804 р. до 1925 р. включно, Житомир залишався губернським центром. Вже 27 липня 1914 р. в офіційних виданнях та у місцевій пресі було опубліковано царський маніфест про перехід на воєнний стан. Волинська губернія перебувала під юрисдикцією командування Київського військового округу.

За більше ніж сто років імперська риторика фактично не змінилась. Росія, в особі її імператора, вступаючи у війну, заявляла про власну історичну місію, яка нібито полягала у захисті “єдиних по крові та вірі” слов’ян (Волинские губернские ведомости, 1914d: 1). У цьому ж номері газети розміщувався наказ Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту М. Іванова (його було призначено наказом від 19 липня). В документі йшлося про переведення з 23 липня на воєнний стан Київської, Волинської, Подільської губерній. На весь період війни життя міст підпорядковувалося військовому керівництву.

Слід зазначити, що у відповідності із міською та земськими реформами, міста наділялись широкими правами. До органів міського управління належали: виборчі збори, міська дума та міська управа. Міська дума підпорядковувалась губернатору, який був наділений правом скасування окремих рішень думи. Губернське правління опікувалося розглядом скарг та скасуванням рішень інших установ. Міська влада та земські органи вирішували проблеми медичної, ветеринарної та будівельної сфери, землевпорядкувальні комісії виконували закріплені за ними обов’язки.

Нові практики управління безпосередньо зумовлювалися першими бойовими зіткненнями. Вже 2 серпня 1914 р. відбулися збройні сутички між російськими та австро-

угорськими військами у прикордонних селах окремих повітів губернії. Волинський губернський землевпорядкувальний комітет одразу заявив про необхідність надання підтримки й допомогу постраждалим від війни (ДАЖО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 539: 3).

15 серпня 1914 р. Волинський губернатор направив міським головам та міським старостам циркуляр, в якому висловлював впевненість, що міські думи і збори підуть назустріч потребам родин мобілізованих “у справі опалення та освітлення помешкань учасників війни, забезпечення одягом членів їхніх сімей, збереження їхнього майна від знищення, догляду за пораненими та надання їм медичної допомоги” (Дем’янюк, 2013).

У жовтні 1914 р. було прийнято рішення про надання постраждалим найбіднішим мешканцям, а також родинам осіб, призваних до діючої армії, матеріалів для відновлення житлових приміщень та призначення матеріальної допомоги. 10 грудня Волинським земством були перераховані 10 тис. руб. для облаштування дворів у місцевостях, які постраждали від воєнних дій (ДАЖО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 539: 3).

Волинське земство отримало безвідсоткову позику у розмірі 25 тис. руб. із коштів Головного управління землевпорядкування та землеробства. Вона мала цільове призначення: на облаштування “показових будівель” (чиновники не намагались навіть приховувати цього факту) у місцевостях, які постраждали від воєнних дій. Термін повернення позики відтерміновувався на 15 років. Спостереження та контроль покладались на Особливу нараду при Волинській губернській землевпорядній комісії (ДАЖО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 539: 52).

Від початку війни кардинально змінюється ситуація із продовольством, що було традиційним наслідком перерозподілу продовольчих ресурсів для потреб армії, спекулятивних дій, та звісно (куди ж без неї?), корупції. Ефект від названих явищ традиційно посилювався поширенням панічних настроїв серед населення, що в комплексі призводило до швидкого та значного зростання цін на товари та речі першої необхідності. У наказі командувача Київського військового округу генерала-ад’ютанта М. Іванова йшлося і про заборону штучного й недобросовісного підняття цін на всі предмети споживання. Всім, хто порушував наказ, загрожувало позбавлення волі до трьох місяців або ж штраф до 3 тис. руб. Відповідальність за виконання наказу була покладена на губернатора. Зі створенням 1 серпня 1914 р. російського південно-західного фронту, його керівництво тісно співпрацювало в цьому сенсі із комітетами Земського союзу. В процесі війни встановлювались норми споживання, одноденних пайків для населення. На початок 1918 р. останній складався із: 1/4 фунта крупи, 1/2 фунта риби, 1/10 фунта олії, 6 золотників (1 золотник – приблизно 4,2 гр.) цукру, 3/4 фунта борошна, 1 лота (12,7 гр.) солі, 1/8 фунта сала, 1 фунта хліба, чай – 2 лота на місяць, риба та олія видавалась у разі відсутності сала (Бюллетень, 1917: 2).

Війна вимагала уваги до таких стратегічних об’єктів, як залізниці. У Житомирі лише у рік початку війни вузьку колію залізниці було замінено на широку, й у 1915 р. збудовано приміщення нового, кам’яного вокзалу. На його території в роки війни було відкрито так званий “чайно-харчовий” пункт.

В умовах погіршення матеріального становища людей зросла потреба в економічній самоорганізації населення, зокрема в формі громадських об’єднань (кооперативів, професійних спілок). Однак, з перших днів війни тиск органів влади на них посилювався. Вже в перший тиждень серпня начальник штабу Верховного Головнокомандувача повідомляв Головнокомандувачу арміями Південно-Західного фронту та начальника поліції, про те, що, з огляду на планування страйків, зокрема соціал-демократичними партіями, необхідно здійснювати безжальну боротьбу зі страйковим рухом, запобігати навіть одиничним виступам. Наголошувалось, що дестабілізація в тилу може негативно позначитися на успіхах воєнних операцій (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 347: 82-82 зв.).

Від початку війни було посилено нагляд за діячами профспілкового руху. Так, було висунуто звинувачення членам, профспілки шевських і кравецьких майстерень м. Бердичева (ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3325: 4), здійснювалася перевірка щодо політичної благонадійності активістів м. Рівного (ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1713: 454).

Внаслідок боротьби з робітничим рухом було репресовано багатьох профспілкових діячів. Крім того, військова мобілізація відірвала від спілок багатьох активних працівників. Таким чином значна кількість об'єднань розпалась (Айнзафт, 1928: 281), як сталося, наприклад, із профспілкою столярних підмайстрів м. Житомира. Вона була створена взимку 1913 р. нелегально (оскільки влада ставилася до профспілок вкрай недовіркою, зареєструвати офіційно таку організацію було практично неможливо). За спільною згодою було створено касу, до якої при вступі члени спілки вносили по 1 руб., і потім щоп'ятниці по 1% від тижневого заробітку. Кошти планувалося використовувати для надання допомоги членам спілки, зокрема, під час страйків. На чолі спілки стояв комітет у складі найактивніших учасників. За короткий період організація настільки зміцніла, що почала диктувати умови власникам майстерень. У червні-липні 1914 р. спілка провела тритижневий страйк із вимогами підвищення заробітної плати і скорочення робочого часу. Він охопив усі майстерні міста. Активісти профспілки були заарештовані й, відповідно до постанови від 25 серпня 1914 р., їх було вислано в Тобольську губернію на весь період воєнного стану. З огляду на неможливість продовжувати роботу, організація остаточно розпалась (ЦДІАК України. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 1638: 50; ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 120: 4; ЦДІАК України. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 1768: 8; ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 864. Спр. 243: 178; Айнзафт, 1928: 283).

Варто відзначити, що війна суттєво вдарила по деревообробній промисловості. На відміну від ряду інших галузей (металургійна, гірничодобувна), вона майже не отримувала воєнних замовлень і була зосереджена на виробництві предметів побуту, а житлове будівництво, як і попит населення на меблі, в роки війни значно знизилась (Айнзафт, 1928: 273). Це призвело до падіння виробництва, зниження заробітної плати на фоні зростання цін на продукти й товари широкого вжитку. Мобілізація значної кількості кваліфікованих і напівкваліфікованих робітників, погіршення матеріального становища населення посилювало притік жіночої й дитячої праці в різні галузі, зокрема й деревообробну. Оскільки умови праці в ній були традиційно важкими навіть для чоловіків, жінок тут працювало не багато, однак приріст у роки війни був доволі значним: якщо в довоєнні роки кількість жінок у вказаній галузі становив 10%, то в 1915 р. було вже 14% (Айнзафт, 1928: 275).

Воєнні обставини спонукали владу ширше залучати жінок до трудової діяльності. Наприклад, 9 жовтня 1916 р. міністр шляхів сполучення видав наказ допускати їх на посади дорожніх робітників, двірників, посильних, лампівників та сигнальників (Вільшанська, 2004: 59).

“Жіночі” аспекти війни. Тема безпосередньої участі жінок у Першій світовій війні (переважно як сестер милосердя) вивчена фрагментарно. Це пов'язується як із браком джерел, так і з перебуванням цієї теми на маргінесі досліджень. Винятком є дисертація М. Байдак (Байдак, 2017), яка присвячена жіночому повсякденню в умовах війни підавстрійської Галичини. Наша ж стаття зосереджена на проблемах міст та жінок на українських підросійських теренах.

Відмінності у рівні свобод, тривалості формування культури участі у двох імперіях відобразились і на особливостях залученості жінок до військової служби. На відміну від галичанок, які хоча й не масово, але були представлені у лавах австрійської армії, українки, що мали російське підданство, приміряли на себе лише ролі сестер-жалібниць. Завдяки

існуванню незначної кількості его-джерел, авторами яких є жінки (Суровцова, 1996), маємо унікальну нагоду довідатись та дослідити ті аспекти, які не потрапляли на сторінки офіційних видань, не відображались в архівних документах. Надія Суровцова, пояснюючи власні мотиви долучення до лав сестер-жалібниць, наголошувала, що її рішення не пов'язувалось із проявами "квасного патріотизму", адже "від самого початку вона була послідовно проти війни". Її рішення пов'язувалось із потребою заглушити особистий біль, спровокований розставанням із коханою людиною, та "безмежною шкодою людей" (Суровцова, 1996: 48).

У контексті нашої статті інститут медсестринства/сестер-жалібниць викликає зацікавлення і як явище, з яким в умовах Першої світової пов'язувалось певне «стирання» межі між представницями вищого соціального прошарку та вихідцями із робітничо-селянського середовища. Це стосується як певних моделей поведінки сестер-жалібниць, так і формування культури взаємостосунків на рівні хворий (пацієнт) – лікар, медичний персонал. Селяни та робітники до моменту поранення чи набуття захворювань на війні, переважно не мали досвіду відвідування лікарів, проходження будь-яких медичних процедур. Новим досвідом, або новою практикою, яку здобували учасники війни, стало і двостороннє подолання сорому, пов'язане із належністю не лише до різних соціальних станів, а перш за все, до різних статей, що часто посилювалось різницею у віці. Справа у тому, що більшість мобілізованих до російської армії представляли середню вікову групу, про що знаходимо інформацію у доступних спогадах та публікаціях періодичних видань, а медичні сестри були юними дівчатами. Водночас можемо говорити й про вплив нових/тимчасових професійних ролей солдата/медика на моделі поведінки в умовах війни як для більшості чоловіків, так і жінок (останні добровільно та часто на безоплатній основі ставали медсестрами).

У своїх спогадах Надія Суровцова так описувала ситуацію: "Солдати дуже стидалися нас, молодих дівчат. І було дуже важко вмовити їх що ми сестри, а не дівчата. То і самим нам спочатку було дуже ніяково. Але сила роботи та людське страждання дуже швидко привчили нас не звертати ні на що уваги" (Суровцова, 1996: 47).

Про психічні розлади в умовах Першої світової війни, як і про загальний психологічний стан юних солдат, чи не вперше публічно заговорив, вже за декілька років після її завершення, Еріх Марія Ремарк у своєму, на сьогодні хрестоматійному, творі "На західному фронті без змін". Більшість спогадів, які використовувались у нашому дослідженні, також вийшли за декілька років, навіть десятиліть, після її завершення. Н. Суровцова, згадуючи свої чергування у відділенні для воїнів із психічними відхиленнями та їх вплив на неї, наголошувала, що під кінець чергування вже складно було визначити, хто саме: вона, чи солдати були божевільними (Суровцова, 1996: 48).

Переважна більшість волонтерських рухів, громадських організацій, члени яких в умовах війни долучались до надання допомоги всім категоріям постраждалих, пов'язувалась із діяльністю представників дворянського стану, частково – інтелігенції. Як правило, серед активних учасниць таких організацій були жінки, доньки/дружини губернських чиновників, генералів. Більшість подібних організацій від початку війни перебували під патронатом представників царської родини, відомих сановників, що мало служити відображенням їх "включеності" до розв'язання воєнних проблем.

Доволі часто така активність ставала даниною тогочасної салонної моди, яка, до того ж, дозволяла уникнути мобілізації представникам "золотої молоді". Особливо на початковому етапі війни, який характеризувався максимальним патріотичним піднесенням та прагненням "служити отечеству". Зокрема, Надія Суровцова у своїх спогадах зазначала, що від початку війни прокотилась хвиля відкриття приватних лазаретів для поранених (Суровцова, 1996: 48). Згадувала вона й про факт демонстрації

імперської лояльності українською петербурзькою громадськістю (пов'язаною з діяльністю Старої громади), в особі “дам-патронес”, які і стали засновницями українського лазарету. Серед імен зазначені прізвища дружин професорів, які викладали у Петербурзі: Туган-Барановського, Вовка, Забіли, Ющенко-Караскевича.

У Житомирі свою патріотичну позицію також демонстрували представниці вищих соціальних прошарків, найвпливовіших імперських родин. Так, Наталія Оржевська, одна із засновниць та активних учасниць численних організацій, які виникли на початку війни в Житомирі, або ж активізували свою діяльність, була онукою одного із декабристів Ф. Шаховського та донькою Д. Шаховського, командира 11 армійського корпусу, штаб якого від 1892 р. розміщувався у Житомирі. Її чоловіком був товариш міністра внутрішніх справ, керівник жандармського корпусу імперії, генерал-лейтенанта, пізніше сенатор, П.В.Оржевський. У місті функціонували: місцевий комітет Червоного Хреста, яке від 1911 р. очолювала Н. Оржевська, опікунська рада Житомирської Маріїнської громади сестер милосердя (підпорядкований комітету Червоного Хреста), Волинське відділення товариства загальної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім родинам (під патронатом імператора), Бюро з пошуку місць та Комітет зі збору пожертвувань та посиленню засобів для біженців, Волинське відділення особливої комісії комітету допомоги російським військовополоненим, які перебувають у ворожих країнах (під патронатом імператриці Олександри Федорівни), Волинське відділення комітету великої княгині Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнного лихоліття, Патронат імені генерал-ад'ютанта Іванова, заснований на кошти дійсного статського радника Харі для поранених (скалічених) воїнів, відділення Волинського Товариства боротьби із дитячою смертністю (Памятная книжка, 1915). На жаль, перелік організацій, без додаткової інформації, не дозволяє скласти повне уявлення як про зміст, так і ефективність і дієвість всіх згаданих структур. Відсутність архівних джерел, присвячених діяльності більшості із названих організацій (у державному архіві Житомирської області зберігаються лише документи регіонального відділення Червоного Хреста), може свідчити і про відсутність їх реальної діяльності, окрім як фіксації на папері.

Хвороби, епідемії та боротьба з ними. Війна розпочалась влітку. Ця пора року несла із собою традиційні небезпеки, пов'язані із різноманітними епідеміями, які в екстремальних умовах мали «звичку» поширюватись. Значну загрозу для армії та населення складала холера. Не випадковим стало розміщення на одній, до того ж, центральній шпальті газети, поруч із суто ідеологічно-шпигуноманськими розпорядженнями, обов'язкової санітарної постанови Волинської губернської санітарно-виконавчої комісії про вжиття заходів щодо призупинення холери. Під категоричну заборону потрапляли: торгівля вживаним одягом, влаштування поминок за тими, хто помер від холери чи схожими на неї хворобами; спуск до річок та ставків будь-яких нечистот, відпрацьованих вод фабрик, заводів; прання білизни поблизу колодязів. У цьому ж переліку – заборона торгівлі кавунами та динями у розрізаному вигляді.

Особливо ретельно опікувались станом води у річці Тетерів, яка забезпечувала місто водою. Заборонялось купання коней та будь-яких тварин, прання білизни вище сосуна Житомирського міського водопроводу до греблі біля млина. Остання в наказі заборона об'єднує частину “публіки” і XX й XXI ст. – йшлося про неприпустимість плювання на підлогу вагонів місцевого трамваю (Волынские губернские ведомости, 1914с: 1).

Житомир поступово наповнювався біженцями, вигнанцями, пораненими солдатами, які розміщувались у місцевих шпиталях. Житомирським осередком Союзу міст здійснювався процес облаштування хірургічного лазарету на 200 ліжок, у ході якого зіткнулися з рядом проблем. Однією з них була нестача коштів: отримали тільки 15 тис. руб. замість запланованих 24 тис. Закупівля обладнання, медикаментів, переносного

рентгенівського апарату справді вимагала значних сум. На утримання одного пацієнта потрібно було виділяти не менше 40 руб. на місяць. Для забезпечення 200 пацієнтів, а також медичного персоналу треба було закупити продукти (враховуючи проблеми з продовольством) і заготувати паливо на 3-4 місяці заздалегідь (ДАЖО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 14: 54).

Проблемним також було питання щодо місця розташування лазарету. Необхідно було розмістити 200 ліжок, і єдиним придатним для такої кількості поранених та хворих було приміщення ремісничої школи, оскільки, вона ще й розташовувалась на трамвайній лінії, і це полегшувало транспортування поранених із вокзалу до шпиталю. Спочатку пропонувалося виділити для цього лише другий поверх навчального закладу, проте згодом ідею довелося відкинути: по-перше, шум від занять на нижньому поверсі міг заважати пацієнтам, а по-друге, площі одного поверху було не достатньо. Тому необхідно було передати лазарету все приміщення школи та, щоб не припиняти навчальний процес, орендувати для неї інше (ДАЖО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 14: 53).

Недоїдання, перенаселеність та відсутність гігієнічних умов стали ідеальним підґрунтям для поширення висипного тифу. Як зазначають дослідники хвороб, у листопаді 1914 р. висипний тиф уперше з'явився серед біженців і полонених, а потім швидко поширився серед військових. Ця хвороба в латентному вигляді була поширена у росії до початку Першої світової війни. Під час війни смертність від тифу зросла від 0,13 на 1000 осіб у мирний час до 2,33 на 1000 у 1915 р. (Drali et al, 2014).

Підтвердженням складності ситуації із поширенням інфекційних хвороб вже у перші місяці війни був лист до житомирського міського голови від уповноваженого з евакуації поранених. У зв'язку з тим, що Союз міст опікувався організацією бараків для інфекційних хворих, у листі висловлювалося прохання поінформувати про середню кількість поранених, які проїжджали на потягах упродовж доби через місто, та наскільки швидко місто спроможне розгорнути й обладнати такі бараки (за рахунок Союзу міст) (ДАЖО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 1: 50).

Житомирська міська управа долучалась до виготовлення та відправки на фронт обладнання для боротьби із вошами, як і були розповсюджувачами тифу та інших інфекцій. Йшлося про так звані похідні парові дезінфекційні камери. У документах Житомирської міської управи знаходимо комерційні пропозиції від місцевих виробників таких пристроїв. Вартість виготовлення камери на колісному ходу становила 500 руб. (оцинкована всередині була на 50 руб. дорожча). За добу пристрій міг продезінфікувати верхнього одягу та нижньої білизни з 250 осіб. Окрім свого прямого призначення, за твердження виробника, він легко міг перетворитися на ванну "для панів офіцерів" (ДАЖО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 14: 14).

Не меншу загрозу в умовах війни становили венеричні хвороби. Про рівень небезпеки цього характеру свідчить статистика, яку використовували навіть на військових плакатах, зокрема французьких (World War I Posters). Хоча серед захворювань, які мали найбільше поширення під час війни, першість зберігав туберкульоз, друге місце посідав сифіліс. Поширення венеричних хвороб є невід'ємним супутником більшості воєн. Це зумовлюється як поведінкою завойовників, так і так званим "історичним правом" на "трофеї" сексуального характеру, а також поширенням відповідних послуг на окупованих територіях. Інший момент, який традиційно менше розглядається дослідниками, оскільки фактично не має достатньої кількості джерел для вивчення – поширення гомосексуальних стосунків в більшості армій.

Нові елементи міської політичної культури та національні громади. Перша світова, як війна модерного часу, стала й першим світовим протистоянням із активним використанням пропаганди та агітації. Розвиток і збільшення тиражів друкованих засобів

масової інформації, використання нових прийомів впливу та переконання вивели пропаганду під час війни на новий, небачений до цього часу рівень. Від самого її початку політики та військові усвідомлювали можливості й загрози, які несла із собою ця зброя нової епохи. Свідченням чого стали перші розпорядження-заборони командувача військами Київського військового округу. Вони стосувались брехливих та перебільшених повідомлень і чуток, пов'язаних із тогочасним політичним та військовим становищем; оприлюднення або публічного розповсюдження будь-яких статей чи повідомлень, які могли підбурювати вороже ставлення до уряду чи армії; оприлюднення або публічне розповсюдження брехливих свідчень про діяльність урядових установ, посадових осіб чи війська; поширення заборонених друкованих творів. За порушення вказаних заборон передбачалось "ув'язнення терміном до трьох місяців, або ж штраф до 3 тис. руб." (Волынские губернские ведомости, 1914a: 1).

Близькість фронту змушувала російського імператора відвідувати Волинь та "надихати" війська на "війну до переможного кінця". Житомирські видання не могли обійти увагою подібні візити. Микола II перебував у Житомирі, Рівному (місто в той час входило до складу Волинської губернії), декілька раз протягом війни: у вересні та жовтні 1914 р., у січні та жовтні 1915 р. (Волынские губернские ведомости, 1914b: 1). Імператор відвідував і Бердичів, у якому розміщувався штаб Південно-Західного фронту. Новим словом тогочасної військової техніки стали аероплани, пілоти яких супроводжували та охороняли перебування царя в безпосередній близькості від фронту: "Наші аероплани весь час літали над нами" (Російський імператор).

До цілком нових практик міського життя в умовах війни належали й лекції політиків та істориків. Ще одна ознака часу й життя міст (столичних, губернських, та особливо, прифронтових) – зародження феномену "публічного історика", які віднині перебирали на себе функцію провідника "вчительки життя" ("magistra vitae"). Так, на неділю 8 лютого 1915 р. в Житомирі анонсувалась лекція колишнього депутата Першої державної думи від Харкова, члена кадетської партії, професора І. А. Гредескула "Насилля над світом. Світова війна. Роль у ній Росії" (Наша Волинь, 1915b: 1). Починались такі заходи доволі пізно, о 20.30, що відображало ще довоєнну звичку освіченої та заможної публіки до пізніх виїздів "у світ" у вихідні дні. За тиждень, в неділю, 15 лютого 1915 р., планувалась лекція історика, приват-доцента П.С. Когана на тему "Війна народів" (матеріальна та моральна основа світової війни)". Білети коштували від 40 коп. до 1 руб. 75 коп. та продавались в аптечному складі "Старовина та розкіш" (вул. Бердичівська, 3).

Українська компонента, перш за все, культурна, все більше заявляла про себе, й війна не стала цьому на заваді. Ще на початку 1914 р., після заборони П. Столипіним діяльності української "Просвіти", українська громада Житомира нагадала про себе напередодні річниці народження та смерті Тараса Шевченка. Міська управа так і не надала офіційного дозволу на проведення урочистостей. Однак, завдяки візитам української театральної трупи із легендарними М. Заньковецькою та П. Саксаганським, місто не втрачало українського звучання. Так, 12 лютого 1915 р. на сцені міського театру актори української трупи Ф.М. Светлова виступали з комедією М. Старицького "Крути та не перекручуй". У цій виставі П. Саксаганський грав Печерицю. У п'ятницю, 13 лютого, на цій самій сцені трупа презентувала драму І. Карпенка-Карого "Наймичка". М. Заньковецька грала Харитину, П. Саксаганський – Цокуля. В оголошенні повідомлялось що білети можна придбати у касі театру, ціни "звичайні, драматичні" (Наша Волинь, 1915c: 1).

Найбільшою за чисельністю міською громадою лишалася єврейська (42, 2%), що було характерною ознакою міст межі осілості та відображало загальні риси часу й посилення модернізаційних процесів. По-перше, міста потребували все більшої кількості

освічених фахівців у всіх галузях, а євреї традиційно мали вищий рівень освіти. По-друге, історична відірваність євреїв від землі, та відповідно й від села, перетворювала їх на міських мешканців. Серед євреїв був високий відсоток ремісників, які з появою та розвитком нових промислових підприємств перекваліфіковувалися на промислових робітників. Серед фахівців з інженерною освітою також спостерігався вищий відсоток євреїв. На місцевих промислових підприємствах, які, звісно ж, не могли зрівнятися із гігантами промисловості південно-східного регіону, й серед інженерних працівників, як і серед робітників, переважали євреї. Євреї були і власниками частини місцевих підприємств. Так, на житомирських чавуноливарному заводі Ш. Вайнштейна та котельно-механічному братів Лінників працівниками всіх ланок в переважній більшості були євреї (Костриця, Кондратюк, 2007: 209-210). Ці підприємства активно долучались до розробки та виготовлення різноманітних приладів та обладнання, які використовувались для потреб армії та госпіталів у тиллових містах, про що вже згадували раніше.

В умовах війни активізувалась антисемітська риторика представників правомонархічних організацій. Звичні для радянського антивоєнного антисемітизму звинувачення євреїв у тому, що вони не брали безпосередньої участі у війні, а відсиджувались у тилу, беруть свій початок у часи Першої світової війни. На сторінках однієї з місцевих газет було опубліковано есе “Виразка”, присвячене проявам антисемітизму в періодичних виданнях. Про його специфіку свідчив промовистий епіграф житомирської знаменитості, Саші Чорного: “Так, це прищ на сидінні російської громадськості, напевно кораловий прищ”. “Борзописці анти-суспільних газет є тією виразкою, злоякісною пухлиною, яка продовжує отруювати організм здорової громадськості. Потрібно викрити цю виразку. Тоді повітря стане чистішим й буде вільно дихатись”, – продовжував він (Наша Волянь, 1915а: 2).

Єврейська громада міста в умовах війни підтримувала губернську казну. Так, равин 2-ї ділянки Житомира І.М. Болухер передав міському голові колективне рішення членів духовних правлінь про асигнування у розпорядження Волинської губернії 3 тис. руб. із залишків коробочної суми попередніх років (Наша Волянь, 1915а: 3).

Попри війну культурне життя в Житомирі тривало. Функціонували навчальні заклади, театри, кінотеатри, кав’ярні та ресторани. Оголошення, розміщені в місцевих газетах, відображали всі аспекти тогочасного життя міста. Наприклад, у залі Товариства взаємного кредиту під час війни проводились різноманітні заходи. Продовжувала функціонувати народна бібліотека, яка розташовувалась на вулиці М. Вільській; користування її фондами для читачів було безкоштовним. Як повідомляв кореспондент місцевої газети, з настанням зимового періоду справи бібліотеки пожвавились. Її відвідували в середньому 22 читача щоденно, загалом до 500 осіб на місяць. “Збільшувалась кількість передплатників під заставу. Найбільше читають щоденні газети, в переважній більшості, київські та одеські. Не вистачає петербурзьких газет. Додому беруть белетристику”, – йшлося у виданні (Наша Волянь, 1915b: 4).

Життя прифронтового Житомира практично не відрізнялось від сучасного міста, яке в умовах російсько-української війни має статус “тилового”. Окрім театрів, в умовах Першої світової, тут функціонували ресторани, в яких виступали музичні колективи. В одному з оголошень читаємо: “В ресторані Мінелля з 24 лютого буде грати щоденно під час обіду та вечері Угорський салонний концертний квартет під керівництвом відомого скрипаля, соліста, улюбленця київської публіки Жоржа Адамовича” (Волянское слово, 1914: 3). В умовах війни не припинялись новорічні бали, які організовувались для учнів гімназій, училищ та інститутів міста. В такий спосіб влада міста намагалась підтримувати нормальний психологічний стан підлітків та молоді.

Висновки. Війни традиційно призводять до суттєвих зсувів не лише на макрорівні, – кардинально змінюється й життя пересічних громадян: короткотривале патріотичне піднесення її початкового етапу швидко змінюється розчаруванням, страхом та втомою, які спричиняються масовою мобілізацією, катастрофічним зростанням цін, погіршенням матеріального становища, й як наслідок – поширенням інфекційних захворювань, а також невдоволенням владою. В умовах воєнного стану здійснювалося посилення поліцейського режиму, боротьба з об'єднаннями громадян, зокрема економічними та професійними, за допомогою яких люди намагалися покращити свій добробут на умови праці. Новим явищем в умовах Першої світової війни стала певна зміна становища у суспільстві жінок, зокрема, ширше залучення їх до праці та благодійної діяльності, до служби у війську (хоча тільки в ролі медиків). Це посилювало суспільний вплив жіноцтва, закріплювало за жінками роль активних громадян.

У статті ми спробували поєднати елементи міської історії з окремими сюжетами жіночої історії на тлі війни. Остання внесла свої корективи як в особливості функціонування міст, так і побут їх мешканців. Цілком нові явища або витісняли довоєнні елементи життя, або ж наповнювали їх новими сенсами. Не менший вплив вона мала і на жінок, частина з яких змушена була “примірювати” на себе нові ролі, здобувати новий досвід та засвоювати нові практики.

Традиційні небезпеки, пов'язані з розповсюдженням інфекційних та інших захворювань, посилились у воєнних умовах. Поширення тифу, холери, венеричних хвороб, примушувало владу вдаватися до заходів, спрямованих на запобігання захворюваності. Додатковим завданням стало облаштування у тилу лазаретів для лікування поранених. Новими елементами громадсько-політичного життя стали активне використання засобів масової інформації з метою поширення пропаганди, що поєднувалося з розповсюдженням чуток та шпигуноманією, поява “публічних істориків”, лекції яких користувалися популярністю серед городян. Попри всі хвилюючі події, містяни намагалися жити звичним життям: відвідувати бібліотеки й концерти, організовувати святкові заходи для дітей.

Звісно, що запропонований матеріал не може вмістити всіх аспектів, які характеризували життя будь-якого прифронтового міста, охопити всі нюанси жіночої емансипації в умовах війни, діяльності громадських об'єднань, функціонування національних громад тощо. Дослідник міста та життя його мешканців в окреслений період, як і фахівець із історії жіноцтва в умовах війни, стикається з рядом проблем, зокрема, з недостатньою кількістю его-документів “низинного” рівня, відсутністю достатньої кількості архівних документів періоду Першої світової війни в цілому, та зокрема, в українських архівах. Проблематика міста, міська історія в умовах війни, є, безумовно, перспективним напрямком досліджень, а сучасні війна для історика є додатковим спонукальним моментом для проведення порівняльних досліджень, а також нового прочитання окремих сюжетів історії повсякдення, громадських рухів та жіночої історії.

Література:

Айнзафт, 1928. – *Айнзафт С.* История рабочего и профессионального движения деревообделочников до революции 1917 года. [Под ред. Ю. Милонова]. Москва: Издание ЦК деревообделочников СССР, 1928. 320 с.

Байдак, 2017 – *Байдак М.С.* Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914-1921 рр): дис. ... канд. істор. наук. Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів, 2017. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/aref_baidak.pdf

Бетлій, 2016 – *Бетлій О.* Чи можливий міський поворот? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ, 2016. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/beab1751-62f0-4a6f-a8a3-6e53041c5ece>

- Бюллетень, 1917 – Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта. 1917. № 60.
- Вільшанська, 2004 – *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 56-70.
- Волынские губернские ведомости, 1914a – Волынские губернские ведомости. 1914. № 75. 20 июля.
- Волынские губернские ведомости, 1914b – Волынские губернские ведомости. 1914. № 77. 21 июля.
- Волынские губернские ведомости, 1914c – Волынские губернские ведомости. 1914. № 79. 26 июля.
- Волынские губернские ведомости, 1914d – Волынские губернские ведомости. 1914. № 80. 23 июля.
- Волынское слово, 1914 – Волынское слово. 1914. № 320. 22 февраля.
- Герасимов, 2018 – *Герасимов Т.* Повсякденне життя міського населення правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.): дис. ... докт. істор. наук. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2018. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Herasymov_Tymofii/Povsiakdenne_zhyttia_miskoho_naselennia_pravoberezhnoi_Ukrainy_v_rocky_Pershoi_svitovoi_viiny_1914-_1/
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
- Дем'янюк, 2018 – *Дем'янюк О.* Західноволинські повіти на початковому етапі Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 25. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraeznavstvo_2018_4_4
- Джумига, 2015 – *Джумига Є.В.* Вплив Першої світової на повсякденне життя мешканців Одеси (1914 – лютий 1917 р.): дис. ... канд. істор. наук. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса, 2015. 243 с.
- Добржанський, 2024 (Ред.) – На перетині епох. Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять. Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-й річниці початку Великої війни 1914-1918 рр., Чернівці, 27-28 вересня 2024 р. Матеріали і тези доповідей [Наук. ред. О. В. Добржанський]. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2024. 160 с.
- Добржанський, Христан, 2025 – *Добржанський О., Христан Н.* Міжнародна наукова конференція “На перетині епох. Перша світова війна: феноменологія, геополітичні та гуманітарні наслідки, історична пам'ять”. *Український історичний журнал*. 2025. № 1. С. 270. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2025_1_19
- Костриця, Кондратюк, 2007 – *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Житомир: підручна книга з краєзнавства. Житомир: Косенко, 2007. 464 с.
- Кривошея, Якименко, 2014 – *Кривошея І.І., Якименко Л.Н.* Гендерний аспект мілітарного дискурсу в еґодокументах: компаративний аналіз мемуарів “Уманського періоду” Надії Суровцової та Петра Курінного (1914-1917). *Гілея. Збірник наукових праць*. Київ. 2014. Вип. 90 (11).
- Кудряченко та ін., 2015 (Ред.) – Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни): збірник наукових праць. [Ред. кол.: Кудряченко А.І. (заг. ред.), Солошенко В.В. (відп. ред., упорядн.), Врадій О.С. (ред.), Ілюк Т.В. (ред.)]. Київ: ДУ “Інститут всесвітньої історії НАН України”, 2015. 352 с.
- Наша Волянь, 1915a – Наша Волянь. 1915. № 31. 1 февраля.
- Наша Волянь, 1915b – Наша Волянь. 1915. № 35. 5 февраля.
- Наша Волянь, 1915c – Наша Волянь. 1915. № 42. 12 февраля.
- Памятная книжка, 1915 – *Памятная книжка Волынской губернии 1914 г.* Житомир, 1915.
- Рент, 2015 (Упор.) – Перша світова війна 1914 1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи. К.: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2015. 64 с.
- Російський імператор – Російський імператор Микола II у Рівному. URL: <https://rivnehistoricalwalk.rv.ua/>
- Смолій та ін., 2015 (Ред.) – Перша світова війна й Україна (до 100-річчя початку Великої війни): тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, Київ–Черкаси, 25–26 вересня 2014 р. [Ред.: В.А. Смолій, (відп. ред.), О.П. Рент (заст. відп. ред.), О.В. Черевко, О.М. Филь, О.О. Драч, Л.І. Синявська (відп. секр.), В. В. Шевченко]. НАН України. Інститут історії України. 2014. 151 с.
- Суровцова, 1996 – *Суровцова Н.* Спогади. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
- Торгало, Гарбузова, 2013 (Ред.) – Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного (з особистих щоденників за 1918–1929 рр.). [За ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової]. Умань: ВПЦ “Візаві”, 2013. 344 с.
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Clark, 2012 – *Clark Ch.* The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914. London, 2012.
- Drali et al, 2014 – *Drali Rezak, Brouqui Philippe & Raoult Didier* (2014). Typhus in World War I. *Microbiology Today*. May 2014. № 41. URL: <https://microbiologysociety.org/publication/past-issues/world-war-i/article/typhus-in-world-war-i.html>
- Keiger, 2013 – *Keiger J.F.V.* The Fischer Controversy, the War Origins Debate and France: a Non-History. *Journal of Contemporary History*. 2013. Vol. 48, № 2. Pp. 363-375.
- World War I Posters – World War I Posters (SC23360) – France. URL: <https://www.nysl.nysed.gov/msscfa/sc23360-france>

References:

- Ainzaft, 1928. – *Ainzaft, S.* (1928). Istoriya rabochego i professionalnogo dvizheniya derevoobdelochnikov do revolyutsii 1917 goda. [The history of the workers' and professional movement of woodworkers up to the 1917 revolution] Moskva: Izdanie TsK derevoobdelochnikov SSSR. 320 s. [in Russian]

- Baidak, 2017 – *Baidak, M.S.* (2017). Zhinka v umovakh viiny u svitli povsiakdennykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914-1921 rr). [A woman of war in the light of everyday practices (based on materials of Galicia, 1914–1921 years)]. Dys. ... kand. istor. nauk. Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, Lviv, 2017. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/aref_baidak.pdf [in Ukrainian]
- Betlii, 2016 – *Betlii, O.* (2016). Chy mozhylyvnyi miskiy povorot? Abo, Choho nas mozhe navchyty zakhidna istoriografiia Pershoi svitovoi viiny ta misto Kyiv. [The Possibility for an ‘Urban Turn’ in Ukrainian Historiography, or What Can We Learn from the Western Historiography of World War I and the History of Kyiv]. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/beab1751-62f0-4a6f-a8a3-6e53041c5ece> [in Ukrainian]
- Byulleten, 1917 – Byulleten Komiteta Yugo-Zapadnogo fronta. 1917. № 60. . [Bulletin of the Committee of the South-Western Front]. [in Russian]
- Vilshanska, 2004 – *Vilshanska, O.L.* (2004) Povsiakdenne zhyttia naseleennia Ukrainy pid chas Pershoi svitovoi viiny. [Everyday Life of the Population of Ukraine during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 56-70. [in Ukrainian]
- Volinskie gubernskie vedomosti, 1914a – Volinskie gubernskie vedomosti. 1914. № 75. 20 iyulya. [Volyn Provincial News]. [in Russian]
- Volinskie gubernskie vedomosti, 1914b – Volinskie gubernskie vedomosti. 1914. № 77. 21 iyulya. [Volyn Provincial News]. [in Russian]
- Volinskie gubernskie vedomosti, 1914c – Volinskie gubernskie vedomosti. 1914. № 79. 26 iyulya. [Volyn Provincial News]. [in Russian]
- Volinskie gubernskie vedomosti, 1914d – Volinskie gubernskie vedomosti. 1914. № 80. 23 iyulya. [Volyn Provincial News]. [in Russian]
- Volinskie slovo, 1914 – Volinskie slovo. 1914. № 320. 22 fevralya. [Volyn Word]. [in Russian]
- Herasymov, 2018 – *Herasymov, T.* (2018). Povsiakdenne zhyttia miskoho naseleennia pravoberezhnoi Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – liutyi 1917 r.). [Everyday life of the urban residents of Right-bank Ukraine during the First World War (1914 – February 1917)]. Dys. ... dokt. istor. nauk. Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, Vinnytsia. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Herasymov_Tymofii/Povsiakdenne_zhyttia_miskoho_naseleennia_pravoberezhnoi_Ukrainy_v_roky_Pershoi_svitovoi_viiny_1914-_1/ [in Ukrainian]
- DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [State Archives of Zhytomyr Oblast].
- Demianiuk, 2018 – *Demianiuk, O.* (2018). Zakhidnovolynski povity na pochatkovomu etapi Pershoi svitovoi viiny. [Western Volyn Counties at the Initial Stage of the First World War]. *Kraieznavstvo*. № 4. S. 25. URL: http://resource.history.org.ua/publ/kraieznavstvo_2018_4_4 [in Ukrainian]
- Dzhumyha, 2015 – *Dzhumyha, Ye.V.* (2015). Vplyv Pershoi svitovoi na povsiakdenne zhyttia meshkantsiv Odesy (1914 – liutyi 1917 r.). [The Impact of the First World War on the Everyday Life of Odesa Residents (1914 – February 1917)]. Dys. ... kand. istor. nauk. Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova, Odesa. 243 s. [in Ukrainian]
- Dobrzhanskyi, 2024 (Red.) – Na peretyni epokh. Persha svitova viina: fenomenolohiia, heopolitychni ta humanitarni naslidky, istorychna pamiat. [At the Crossroads of Eras. The First World War: Phenomenology, Geopolitical and Humanitarian Consequences, Historical Memory]. *Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena 110-y richnytsi pochatku Velykoi viiny 1914-1918 rr.*, Chernivtsi, 27-28 veresnia 2024 r. Materialy i tezy dopovidei [Nauk. red. O.V. Dobrzhanskyi]. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2024. 160 s. [in Ukrainian]
- Dobrzhanskyi, Khrystan, 2025 – *Dobrzhanskyi, O., Khrystan, N.* (2025). Mizhnarodna naukova konferentsiia “Na peretyni epokh. Persha svitova viina: fenomenolohiia, heopolitychni ta humanitarni naslidky, istorychna pamiat”. [International Scientific Conference “At the Crossroads of Eras. The First World War: Phenomenology, Geopolitical and Humanitarian Consequences, Historical Memory”]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 270. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UII_2025_1_19 [in Ukrainian]
- Kostrysia, Kondratiuk, 2007 – *Kostrysia, M.Yu., Kondratiuk, R.Yu.* (2007). Zhytomyr: pidruchna knyha z kraieznavstva. [Zhytomyr: A Local History Handbook]. Zhytomyr: Kosenko. 464 s. [in Ukrainian]
- Krivosheia, Yakymenko, 2014 – *Krivosheia, I.I., Yakymenko, L.N.* (2014). Hendernyi aspekt militarnoho dyskursu v ehodokumentakh: komparatyvnyi analiz memuariv “Umanskoho periodu” Nadii Surovtsovoi ta Petra Kurinnoho (1914-1917). [Gender aspect militaristic discourse egodokumentah: comparative analysis of memoirs “Umanskyi period” Nadiya Surovtseva and Petro Kurinnyi (1914–1917)]. *Gileia. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv. Vyp. 90 (11). [in Ukrainian]
- Kudriachenko ta in., 2015 (Red.) – Persha svitova viina: istorychni doli derzhav i narodiv (do 100-richchia vid pochatku Pershoi svitovoi viiny) [The First World War: Historical Fates of States and Peoples (To the 100th Anniversary of the Beginning of the First World War)]: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy», 2015. 352 s. [in Ukrainian]
- Nasha Volin, 1915a – Nasha Volin. 1915. № 31. 1 fevralya. [Our Volyn]. [in Russian]
- Nasha Volin, 1915b – Nasha Volin. 1915. № 35. 5 fevralya. [Our Volyn]. [in Russian]
- Nasha Volin, 1915c – Nasha Volin. 1915. № 42. 12 fevralya. [Our Volyn]. [in Russian]
- Pamyatnaya knizhka, 1915 – Pamyatnaya knizhka Volinskoi gubernii 1914 g. [Memorial Book of Volyn Province 1914]. Zhitomir, 1915. [in Russian]

Reient, 2015 (Upor.) – Persha svitova viina 1914 1918 pp. i Ukraina. Ukrainski zemli u tsentri tsyvilizatsiinoi kryzy. [The First World War 1914–1918 and Ukraine. Ukrainian Lands at the Center of the Civilizational Crisis]. Kyiv: TOV “Vydavnytstvo “Klio”, 2015. 64 s. [in Ukrainian]

Rosiiskyi imperator – Rosiiskyi imperator Mykola II u Rivnomu. [Russian Emperor Nicholas II in Rivne]. URL: <https://rivnehistoricalwalk.rv.ua/> [in Ukrainian]

Smolii ta in., 2015 (Red.) – Persha svitova viina y Ukraina (do 100-richchia pochatku Velykoi viiny): tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu, Kyiv–Cherkasy, 25–26 veresnia 2014 r. [The First World War and Ukraine (To the 100th Anniversary of the Beginning of the Great War): Abstracts of Reports of the All-Ukrainian Scientific Conference with International Participation, Kyiv–Cherkasy, September 25–26, 2014]. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, 2014. 151 s. [in Ukrainian]

Surovtsova, 1996 – Surovtsova, N. (1996). Spohady. [Memoirs]. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihiy. 432 s. [in Ukrainian]

Torhalo, Harbuzova, 2013 (Red.) – Uman i umanchany ochyma P.F. Kurinnoho (z osobystykh shchodennykiv za 1918–1929 rr.). [Uman and Uman Residents Through the Eyes of P.F. Kurinnyi (From Personal Diaries for 1918–1929)]. Uman: VPTs “Vizavi”, 2013. 344 s. [in Ukrainian]

TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv].

Clark, 2012 – Clark Ch. The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914. London, 2012.

Drali et al, 2014. Drali Rezak, Brouqui Philippe & Raoult Didier (2014). Typhus in World War I. *Microbiology Today*. May 2014. № 41. URL: <https://microbiologysociety.org/publication/past-issues/world-war-i/article/typhus-in-world-war-i.html>

Keiger, 2013 – Keiger J.F.V. (2013). The Fischer Controversy, the War Origins Debate and France: a Non-History. *Journal of Contemporary History*, V. 48, № 2, 363–375.

World War I Posters – *World War I Posters (SC23360) – France*. URL: <https://www.nysl.nysed.gov/msscfa/sc23360-france>

Отримано 06.10.2025

Отримано в доопрацьованому вигляді 12.11.2025

Прийнято до друку 10.12.2025

Submitted 06.10.2025

Received in received form 12.11.2025

Accepted for publication 10.12.2025